

کمال در تحقیق

حبیب بر جیان

جستارهایی در تاریخ علوم دوره اسلامی، هوشنگ اعلم، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، تهران ۱۳۸۱، ۴۹۶ صفحه.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مؤلف و پنجاه مقاله از او که سابقاً در پنج مجلد اول (حروف ب و پ) دانشنامه جهان اسلام درج شده بود و اکنون بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، برای قدردانی از نویسنده آنها و هم به مناسبت تجلیلی که پارسال از او به عمل آورد، این مجموعه نفیس را جداگانه منتشر کرده است.

گیاه‌شناسی و تاریخ گیاهان دارویی موضوع اکثر مقاله‌های کتاب است، مانند بادام، بادآورد، بادرنگ، بادنجان، برنج، بلوط، بنفشه، به، بید، پسته شامی (= بادام زمینی)؛ مبحث طب و داروشناسی مشتمل است بر مقالات باد، بخار، بخور مریم، بدَل، بَرَص، بنگ، بول، پادزهر، پزشکی (فقط بررسی لغت «پزشکی»)، و نیز پزشکان و داروشناسان: بدیغورس، بلغاری، بولس، بیرونی و رساله‌اش بُرء السّاعة؛ مقالات در حوزه جانورشناسی ذیل عناوین ببر، بز، بلبل، بلدرچین، بوتیمار، بوقلمون، بوم آمده است.

امتیاز این مجموعه در جامعیت آن است. نویسنده دانشمند مقاله‌ها به این بسنده نمی‌کند که قدما درباره گیاه یا جانور مورد بحث چه نوشته‌اند، چه مایه بر سرچشمه هندی یا یونانی خود متکی بوده‌اند و بر آرای پیشینیان چه افزوده‌اند، در شناخت فلان دارو یا بیماری چه اندازه در پندارهای خرافی درجا زده‌اند و کدام یک به دانش حقیقی نزدیک شده‌اند یا بدان دست یافته‌اند، توصیف ایشان از فلان گیاه و طبقه‌بندی فلان

جانور با کدام گونه‌ها در علم کنونی متناظر است. در حقیقت، دایره شمول مقالات از «تاریخ علوم دوره اسلامی»، عنوانی که بر مجموعه نهاده‌اند، بس فراتر می‌رود. دانش کنونی درباره فلور یا گیای آسیای غربی نیز در کتاب مندرج است: محل رویش هر گیاه، گونه‌های آن، شرایط اقلیمی پرورش، کاشت و داشت و برداشت محصولات، صادرات و واردات و جز آن. اگر مؤلف به جغرافیای طبیعی فلات ایران اشراف نداشت یا از تاریخ بازرگانی اقیانوس هند و دریای مدیترانه اطلاع کافی حاصل نمی‌کرد، مقاله‌ها بدین پایه و مایه که هست نمی‌بود. اگر بخواهیم بدانیم که درباره فلان درخت یا گل در حوزه ادب فارسی چه آمده یا در کتب آسمانی چه نوشته شده یا آنکه بهمان پرنده در فولکلور و پندار مردم چه بازتابی یافته و ریشه پندارها در کجاست، مراجعه به این کتاب مشکل‌گشا است. فهرست اعلام و «نمایه واژگان عام» که در پایان کتاب آمده راهنمای رسیدن به مطلب دلخواه است.

از همه مهم‌تر بررسی زبان‌شناختی واژگان است. نه تنها مدخلها بلکه دیگر نامهای خاص مربوط به موضوع مقاله، همچون لغت، مورد مطالعه اشتقاقی قرار گرفته است. به عنوان مثال، ذیل پادزهر به ریشه‌شناسی تریاک و نوش و نوشدارو نیز پرداخته شده و، ذیل بوم و بلدرچین و بید، برای گونه‌های متعدد هریک، دهها نام خاص ایرانی و سامی به مطالعه گرفته شده و دامنه ریشه‌یابی، علاوه بر زبانهای متروک ایرانی، گاه تا سنسکریت و هندواروپایی نیز رسیده است. نیز زبانها و گویشهای زنده ایرانی مورد توجه خاص مؤلف بوده و آشنائی او با مازندرانی و گیلکی، که در ثروت کلمات و کثرت واژگان متعلق به گیاهان و جانوران، در میان همه زبانهای ایرانی، حایز مقام اول‌اند، بر بعد تاریخی - تطبیقی پژوهش اشتقاقی بس افزوده است. اما این پژوهش به تطور ظاهر لفظ و مقایسه فونولوژیک گونه‌های آن اکتفا نمی‌کند بلکه به دلالت لفظ و معنی (سمانتیک) اعتنای خاص مبذول می‌دارد و مشخص می‌کند که لفظ مورد مطالعه با کدام یک از گونه‌های شناخته‌شده فلان گیاه ممکن است مطابقت کند و یا لغاتی که در فرهنگهای فارسی عادتاً با عبارت «نام مرغی است» معنی شده‌اند، در این کتاب، شناسنامه علمی لاتینی گرفته‌اند. از اینها گذشته، تأثیر شرایط تاریخی و عوامل فرهنگی و سوانح اقلیمی در دگرگونی الفاظ از نظر مؤلف دور نمانده است.

ملاحظه می‌شود که مجموعه حاضر نیازهای متخصصان چندین رشته را پاسخگو

تواند بود. غنای مقالات نموداری است از وسعت مشرب علمی مؤلف آنها. مُجملی از تحصیلات عالی هوشنگ اعلم که در لب‌برگردانِ جلد کتاب درج شده از ابعاد گوناگون اندوخته‌های علمی او حکایت دارد. تردیدی نیست که تنوع و گستردگی دانش در یک فرد امتیازی است بزرگ، اما امتیاز بزرگ‌تر هنرِ تلفیق استادانه این معلومات است که در یکایک مقالات به چشم می‌خورد. کوتاه‌سخن، این مجموعه از نوشته‌های هوشنگ اعلم، فارغ از محتوای آن، سرمشقِ پژوهندگان کمال‌جو در اتخاذ روش و انضباط علمی و آموزش درست‌نویسی و کوتاه‌نویسی زبان فارسی تواند بود.

افسوس که حروف‌چینی و صفحه‌پردازی کتاب همیشه با محتوای آن سازگار نیست. انتخاب نامناسبِ فونْت‌ها، اختیار حروف کج به جای حروف سیاه برای متمایز ساختن اعلام، تراکم بیرون از تناسبِ علائم و شناوری ارجاعات در متنی که در کمال ایجاز نوشته شده - همگی خواندن مقالات را دشوار می‌سازد. مارک‌های رنگین لازم است تا جان تازه در اندام بی‌رُمقِ سطور و صفحات بدمد.

شهریور ۱۳۸۳، نیویورک

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی